

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده مطالعات قرآنی
گروه علوم قرآن و حدیث

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث

عنوان پایان نامه:

**بررسی سیر تحول معنایی مفاهیم اخلاقی توکل و رضا در گستره ترجمه ها و تفاسیر
فارسی متقدم (قبل از قرن دهم هجری قمری)**

استاد راهنما:

دکتر فروغ پارسا

استاد مشاور:

دکتر هادی رهنما

پژوهشگر:

منصوره شانهء

اردیبهشت ماه ۱۳۹۷

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی

بسمه تعالی

هیأت داوران در جلسه مورخ ۱۳۹۷/۰۲/۲۶

پایان نامه تحصیلی خانم منصوره شانهء دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد

رشته علوم قرآن و حدیث

تحت عنوان:

"بررسی سیر تحول معنایی مفاهیم اخلاقی "توکل" و "رضا" در گستره ترجمه

ها و تفاسیر فارسی متقدم (قبل از قرن دهم هجری قمری)"

را بررسی کردند و پایان نامه با نمره ۱۸/۵ و درجه **بسیار خوب** به تصویب نهایی رسید.

امضا	۱. استاد راهنمای پایان نامه، سرکار خانم دکتر فروغ پارسا
امضا	۲. استاد مشاور پایان نامه، جناب آقای دکتر هادی رهنما
امضا	۳. استاد داور اول پایان نامه، سرکار خانم دکتر مریم قبادی
امضا	۴. استاد داور دوم پایان نامه، سرکار خانم دکتر زهرا محققیان
امضا	۵. رئیس پژوهشکده، سرکار خانم دکتر فروغ پارسا
امضا	۶. مدیر تحصیلات تکمیلی، جناب آقای دکتر عبدالله قنبرلو

تقدیر و سپاس

از همه معلمان و اساتیدم، به ویژه آنان که دغدغه هدایت گرمی و انسان سازی برای خود
و شاگردانشان داشته اند.

تقدیم

بہ قلب ہابی کہ از نور قرآن ہدایت پذیرند.

چکیده

تبیین تطور مفاهیم اخلاقی - دینی از مسیر مطالعه و تحلیل بازنمودهای واژگانی در متون و آثار مکتوب، شاخصی ملموس و قابل دفاع برای شناخت تحولات اندیشه اخلاقی در گذر تاریخ محسوب می شود. در این راستا متون مقدس و ترجمه ها و تفاسیر آن ها می توانند به عنوان مهم ترین منابع پژوهشی در عرصه مطالعه مفاهیم اخلاقی به ویژه با رویکرد معناشناسی تاریخی، مورد توجه پژوهشگران واقع شوند. کارکرد اصلی معناشناسی تاریخی بررسی و تحلیل رابطه لفظ با معنا و تحولات این رابطه در گذر زمان است و از منظر این پژوهش مطالعه تحولات معنایی مفاهیم اخلاقی در گذر زمان با اهدافی همچون تبیین عمیق و جامع تر این مفاهیم و هم چنین شناخت کامل تر ترجمه ها و تفاسیر مورد مطالعه و دلایل و مؤلفه های ادراک معناها و گزینش برابرنهادهای مفاهیم اخلاقی در آن ها انجام گرفته است. جهت نیل به این اهداف، پژوهش حاضر سیر تحولات معنایی دو مفهوم اخلاقی توکل و رضا را در ترجمه ها و تفاسیر مهم فارسی قبل از قرن دهم هجری قمری مورد تحلیل و بررسی قرار داده است. در مسیر این پژوهش پس از آشنایی با برابرنهادهای مفاهیم اخلاقی توکل و رضا و تحلیل معنایی آن ها در هریک از منابع پژوهش، به تبیین تحولات معنایی این مفاهیم و دلایل این تحولات پرداخته ایم. این پژوهش نشان می دهد مترجمان متقدم در ترجمه آیات دربردارنده مفهوم اخلاقی توکل تمایز معنایی بیشتری نسبت به ترجمه مفهوم اخلاقی رضا منظور داشته اند. در بینش آنان مؤلفه ها و دلایل تحول معنایی مفهوم توکل نسبت به رویکردهای معناشناختی و دلایل تحول معنایی مفهوم رضا بیشتر و متنوع تر بوده است. در برآیند پژوهش، دامنه تحولات معنایی مفهوم اخلاقی توکل نسبت به مفهوم اخلاقی رضا گسترده تر ارزیابی می شود.

واژه های کلیدی: توکل، رضا، تحول معنایی، دقت معنایی، برابرنهاد، ترجمه ها و تفاسیر فارسی

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات و مفاهیم	۱
۱.۱. مقدمه	۲
۲.۱. کلیات پژوهش	۴
۱.۲.۱. تبیین مسئله	۴
۲.۲.۱. اهمیت و ضرورت پژوهش	۶
۳.۲.۱. اهداف پژوهش	۶
۴.۲.۱. سؤال‌های پژوهش	۶
۵.۲.۱. فرضیه‌های پژوهش	۷
۶.۲.۱. پیشینه پژوهش	۷
۷.۲.۱. جنبه‌های جدید بودن و نوآوری پژوهش	۸
۸.۲.۱. روش انجام پژوهش و فنون جمع‌آوری اطلاعات	۸
۳.۱. مفاهیم پژوهش	۸
۱.۳.۱. زبان‌شناسی تاریخی و انواع تحولات زبانی	۸
۱.۱.۳.۱. دگرگونی آوایی	۹
۲.۱.۳.۱. دگرگونی دستوری	۹
۳.۱.۳.۱. دگرگونی (تحول) معنایی	۱۰
۲.۳.۱. معنانشناسی تاریخی	۱۱
۳.۳.۱. انواع دگرگونی و تحول در معنا	۱۲
۱.۳.۳.۱. گسترش معنایی	۱۲
۲.۳.۳.۱. کاهش معنایی	۱۳
۳.۳.۳.۱. گفتار مجازی	۱۳
۴.۳.۳.۱. تغییر مدلول	۱۴
۵.۳.۳.۱. ترفیع معنایی	۱۴
۶.۳.۳.۱. تنزل معنایی	۱۵
۴.۳.۱. بررسی معانی توکل و رضا	۱۵

- ۱.۴.۳.۱. معنای لغوی و اصطلاحی توکل ۱۵
- ۲.۴.۳.۱. معنای لغوی و اصطلاحی رضا ۱۸
- ۵.۳.۱. معرفی ترجمه ها و تفاسیر مورد نظر پژوهش ۲۰
- ۱.۵.۳.۱. معرفی ترجمه تفسیر طبری ۲۱
- ۲.۵.۳.۱. معرفی لغت نامه قرآنی لسان التنزیل ۲۵
- ۳.۵.۳.۱. معرفی تفسیر کشف الاسرار و عدۀ الابرار ۲۶
- ۴.۵.۳.۱. معرفی تفسیر روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن ۲۸
- ۵.۵.۳.۱. معرفی تفسیر مواهب علیه (تفسیر حسینی) ۳۱
- ۶.۳.۱. مروری بر برابرنهادهای مفاهیم توکل و رضا در ترجمه ها و تفاسیر فارسی متقدم ۳۲
- ۱.۶.۳.۱. برابرنهادهای مفهوم توکل در ترجمه تفسیر طبری ۳۳
- ۲.۶.۳.۱. برابرنهادهای مفهوم توکل در لغت نامه قرآنی لسان التنزیل ۳۳
- ۳.۶.۳.۱. برابرنهادهای مفهوم توکل در تفسیر کشف الاسرار و عدۀ الابرار ۳۳
- ۴.۶.۳.۱. برابرنهادهای مفهوم توکل در تفسیر روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن ۳۴
- ۵.۶.۳.۱. برابرنهادهای مفهوم توکل در تفسیر مواهب علیه (تفسیر حسینی) ۳۴
- ۶.۶.۳.۱. برابرنهادهای مفهوم رضا در ترجمه تفسیر طبری ۳۵
- ۷.۶.۳.۱. برابرنهادهای مفهوم رضا در لغت نامه قرآنی لسان التنزیل ۳۵
- ۸.۶.۳.۱. برابرنهادهای مفهوم رضا در تفسیر کشف الاسرار و عدۀ الابرار ۳۵
- ۹.۶.۳.۱. برابرنهادهای مفهوم رضا در تفسیر روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن ۳۶
- ۱۰.۶.۳.۱. برابرنهادهای مفهوم رضا در تفسیر مواهب علیه (تفسیر حسینی) ۳۶
- فصل دوم: بررسی سیر تحول معنایی مفهوم اخلاقی توکل در ترجمه ها و تفاسیر فارسی متقدم ۳۷**
- ۱.۲. مقدمه ۳۸
- ۲.۲. تحلیل معنایی مفهوم توکل در ترجمه تفسیر طبری ۳۹
- ۳.۲. تحلیل معنایی مفهوم توکل در لغت نامه قرآنی لسان التنزیل ۵۱
- ۴.۲. تحلیل معنایی مفهوم توکل در تفسیر کشف الاسرار و عدۀ الابرار ۵۳
- ۵.۲. تحلیل معنایی مفهوم توکل در تفسیر روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن ۶۴
- ۶.۲. تحلیل معنایی مفهوم توکل در تفسیر مواهب علیه (تفسیر حسینی) ۷۵
- ۷.۲. بررسی سیر تحول معنایی مفهوم توکل (مقایسه ترجمه ها و تفاسیر در گذر قرون متقدم) ۸۲

فصل سوم: بررسی سیر تحول معنایی مفهوم اخلاقی رضا در ترجمه ها و تفاسیر فارسی متقدم.....	۸۹
۱.۳. مقدمه	۹۰
۲.۳. تحلیل معنایی مفهوم رضا در ترجمه تفسیر طبری	۹۰
۳.۳. تحلیل معنایی مفهوم رضا در لغت نامه قرآنی لسان التنزیل	۹۸
۴.۳. تحلیل معنایی مفهوم رضا در تفسیر کشف الاسرار و عدة الابرار	۹۹
۵.۳. تحلیل معنایی مفهوم رضا در تفسیر روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن	۱۰۶
۶.۳. تحلیل معنایی مفهوم رضا در تفسیر مواهب علیه (تفسیر حسینی)	۱۱۲
۷.۳. بررسی سیر تحول معنایی مفهوم رضا (مقایسه ترجمه ها و تفاسیر در گذر قرون متقدم).....	۱۱۹
نتیجه گیری و سخن پایانی	۱۲۹
پیشنهاد	۱۳۵
پیوست	۱۳۶
آیات مشتمل بر مفهوم «توکل»	۱۳۶
آیات مشتمل بر مفهوم «رضا»	۱۳۹
فهرست منابع	۱۴۴

فصل اول:

کلیات و مفاهیم

۱.۱. مقدمه

ترجمه ها و تفسیرهای متون مقدس در همه دوران های تاریخ از اهمیت ویژه ای نزد اهل علم و دین برخوردار بوده اند . مطالعه ترجمه ها و تفاسیر نوشته شده در طول قرون مختلف علاوه بر اینکه به رشد علم ترجمه شناسی و تفسیر شناسی کمک می کند، می تواند در عرصه پژوهش های تاریخی، ادبی، زبان شناسی و البته معناشناسی و مفهوم شناسی نیز راه گشا باشد. با وجود معرفی زبان عربی به عنوان زبان رسمی دین اسلام و تبلیغ گسترده در جهت رویکرد قدسی به این زبان، به خصوص در قرون متقدم تألیفات ترجمه ای و تفسیری ایرانیان به زبان فارسی از اهمیت و جایگاه ویژه ای برخوردار است^۱. این ترجمه ها و تفاسیر از جمله غنی ترین منابع پژوهش جهت مطالعات زبان شناسی و تحول معنایی محسوب می شوند. مخصوصاً در مورد شناخت مفاهیم مختلف از جمله مفاهیم اخلاقی، یکی از بهترین روش ها مطالعه سیر تحول معنایی این مفاهیم است.

مسیر اصلی ما در این پژوهش مطالعه مفهوم شناختی و معناشناختی مفاهیم اخلاقی توکل و رضا در گستره ترجمه ها و تفاسیر قرون متقدم است. هم چنین منظور ما از سیر تحول معنایی مفاهیم اخلاقی، مطالعه معناهای ادراکی و برابرنهادهای انتخابی برای این مفاهیم در ترجمه ها و تفاسیر فارسی طی گذر قرون متقدم است. مطالعه مفاهیم در گذر تاریخ از زمینه های اصلی پژوهشی اکثر علوم بوده است و کار این پژوهش نیز مطالعه دو مفهوم توکل و رضا در آراء مترجمان و مفسران تلقی می گردد. در این راستا، پژوهش حاضر از رویکرد ترجمه شناختی و تفسیر شناختی به دلیل اینکه کمک زیادی به روند پژوهش می کند، بهره هایی برده است. یادآوری می شود این پژوهش به دنبال ورود تخصصی به علوم ترجمه شناسی و تفسیرشناسی و اخلاق شناسی در مسئله مورد نظر نیست بلکه به تناسب نیازهای ابزاری روند پژوهش، از این علوم در راستای پاسخگویی تحلیلی به مسئله پژوهش استفاده مقطعی می نماید.

^۱ برگرفته از پاکتچی، احمد، ۱۳۹۲، ترجمه شناسی قرآن کریم - رویکرد نظری و کاربردی، تهران، دانشگاه امام صادق،

اصول مهم نقد ترجمه را می توان در دو بخش نقد واژگانی (معنا شناختی و لفظ شناختی) و نقد بافتی (بافت موقعیتی و بافت زبانی) خلاصه نمود. بسیاری از منتقدان معتقدند مهم ترین اصل در نقد ترجمه، نقد واژگانی است. آن ها مهم ترین مرحله در کار ترجمه را انتقال پیام ها و مفاهیم زبان مبدأ به زبان مقصد با استفاده از برابری های دقیق می دانند و به همین دلیل نقد واژگانی را در اولویت نقد ترجمه ها قرار می دهند.

نقد واژگانی را می توان تبیین نقاط قوت و ضعف ترجمه ها از نظر برابر یابی دقیق واژه ها و تعبیرات زبان مبدأ تعریف نمود.^۱

البته نقد واژگانی ترجمه زمانی مفید و راهگشا خواهد بود که نظام مند و جامع (و نه موردی و پراکنده) باشد تا بتواند به اصلاح سازمان یافته ترجمه ها بینجامد. قابل ذکر است در صورتی نقد واژگانی و معنایی ترجمه ها و تفاسیر کامل تر خواهد بود که همزمان و یا در مراحل بعد از نقد بافت شناختی مفهومی (در پژوهش حاضر مفهوم شناسی اخلاقی) انجام گیرد.

رویگرد ترجمه شناختی به واژه ها و الفاظ انتخاب شده در ترجمه ها توجه ویژه ای دارد. این رویکرد فارغ از تمرکز بر الفاظ به دنبال واحدهای معنایی است که در هرکدام از ترجمه ها برابر واحدهای معنایی قرآنی نهاده شده است. اینگونه مشخص خواهد شد که مترجم یا مفسر فارسی زبان از مفهوم قرآنی هر یک از مفاهیم مورد نظر تحقیق چه دریافتی داشته و در نظام معنایی زبان مادری خود کدام واحد معنایی را نظیر آن مفهوم قرآنی یافته است که در اکثر موارد ترجمه و برابر نهاد غالب، شاخص و نماینده واحد معنایی معادل مفهوم قرآنی می باشد.^۲ در مورد قرآن کریم با توجه به اینکه مفاهیم این پیام الهی در برخی آیات به زبان خاص قرآن بیان شده و این زبان خاص قرآن (که آن را عرف خاص قرآن هم نامیده اند) موجب تحول معنایی (از جمله افزایش معنایی، ترفیع معنایی و...) بسیاری از واژه های زبان عربی نسبت به زمان قبل از نزول قرآن شده است، لذا بررسی معنای پایه ای این قبیل واژه ها، می تواند در راستای معناشناسی قرآنی و ترجمه آن ها به زبان های دیگر کمک کننده باشد. ایزوتسو معنای متفاوت برخی واژه ها در زبان خاص قرآن نسبت به معنای پایه ای آن ها را مصداق هایی از معنای نسبی آن واژه ها می داند.^۳

سخن دیگر اینکه به علت احتمال محدود بودن سیر تحول معنایی مفاهیم مورد نظر پژوهش در ترجمه های قرآن کریم و به منظور تبیین کامل تر این سیر تحول و عوامل تأثیر گذار بر آن، در کنار ترجمه ها و تفاسیر از منابع لغوی نیز در مقاطعی از پژوهش بهره هایی برده ایم. البته لازم به ذکر است برای دستیابی به تحلیل دقیق و جامع از آراء مترجمان و مفسران، نگارنده سعی کرده تمامی

^۱ رهنما، هادی، ۱۳۸۷، مقاله «حوزه معنایی نام های گناه در قرآن کریم و نقد ترجمه های فارسی بر اساس آن»، مطالعات قرآن و حدیث، سال اول، ش ۲، ص ۱۱۴

^۲ همان، ص ۱۳۸

^۳ ایزوتسو، توشیهیکو، ۱۳۶۱، خدا و انسان در قرآن، آرام، احمد، تهران، شرکت سهامی انتشار، صص ۱۴، ۱۵

آیات مرتبط با توکل و رضا را در منابع پژوهش مورد مقایسه قرار دهد. این کار برای مخاطب جامع بینی و تسلط بالایی به همراه خواهد داشت و میزان اعتماد به نتیجه پژوهش را مضاعف می‌سازد. در فصل اول این پژوهش پس از ارائه کلیات پژوهش، مفاهیم پایه ای پژوهش همچون مباحث معناشناسی تاریخی و انواع تحولات معنایی مرور خواهد شد. در ادامه معناهای مختلف مفاهیم اخلاقی توکل و رضا در منابع لغوی و اخلاقی بیان می‌شود و سپس ترجمه‌ها و تفاسیر منبع پژوهش معرفی می‌گردند. در پایان فصل نیز جهت آشنایی اولیه مخاطبان با فضای کلی داده‌های پژوهش، برابرنهادهای مفاهیم اخلاقی توکل و رضا در هریک از منابع پژوهش به اختصار ذکر شده است.

۲.۱. کلیات پژوهش

در ابتدا برای معرفی این پژوهش به ذکر کلیاتی از مسئله پژوهش، اهمیت و ضرورت و اهداف آن و همچنین سؤال‌ها و فرضیه‌ها و... می‌پردازیم.

۱.۲.۱. تبیین مسئله

مهم‌ترین محور رسالت پیامبران و محتوای اصلی همه کتب آسمانی تبلیغ و ترویج مکارم اخلاقی بوده است. در دین اسلام و قرآن کریم اخلاق به عنوان زیر مجموعه اصلی و محوری دین و فلسفه حقیقی زیر مجموعه‌های دیگر دین مانند کلام و حکمت و فقه قرار گرفته است.

بدیهی است تحلیل سیر تحول معنایی مفاهیم اخلاقی کمک زیادی به شناخت ما از روند افول اخلاقی یا اعتلای اخلاقی جوامع مسلمانان در طول تاریخ می‌نماید. بی‌شک ترجمه‌ها و تفاسیر قرآن کریم از جمله مهم‌ترین بسترهای پژوهش پیرامون سیر تحول معنایی مفاهیم اخلاقی در گذر تاریخ محسوب می‌شوند. معنای هر مفهومی را می‌توانیم، نظر و برداشت انسان‌ها در مورد ابعاد مختلف وجودی و چیستی آن مفهوم تعریف کنیم. بدیهی است با این تعریف و تعریف‌های مشابه، معناها شامل طیف بسیط و متنوعی از برداشت‌ها و ارائه‌ها خواهند بود. لذا دانش معناشناسی و تحلیل معنایی مهم‌ترین ابزار جهت افزایش ادراک و شناخت بشر از حقیقت مفاهیم و ابعاد مختلف معرفتی آن‌ها تلقی می‌گردد. در واقع تحلیل‌های معنایی، بخش اصلی دانش معناشناسی را شکل می‌دهند و این موضوع هم برای معناشناسی هم‌زمانی و هم برای معناشناسی در زمانی صادق است. اغراق نیست اگر بگوییم تحلیل‌های معنایی از جمله مهم‌ترین ابزارهای درک و ترویج حقایق و کشف جهان محسوب می‌شوند. استفاده از این دانش‌های ابزاری در بستر مطالعات قرآنی می‌تواند راه‌گشای روش‌ها و نتایج بدیعی برای پژوهش‌های میان‌رشته‌ای در این عرصه واقع گردد. هم‌چنین پژوهش پیش‌رو و طرح‌های مشابه، بر افزایش سهم مطالعات اخلاقی در حوزه‌های قرآنی پژوهی تأثیر قابل توجهی خواهند داشت.

در مورد مفاهیم اخلاقی قرآن کریم با توجه به اهمیت و عمق معنایی این مفاهیم، برداشت‌ها و ارائه‌های بسیار وسیعی در طول تاریخ قابل مشاهده است. از این رو تحلیل معنایی این مفاهیم نسبت به بسیاری مفاهیم دیگر، دارای اهمیتی بیشتر و مستلزم فرآیندی تخصصی‌تر می‌باشد.

مسئله تحلیل‌های معنایی مفاهیم اخلاقی توکل و رضا در منابع مورد نظر پژوهش، شناخت نسبتاً جامعی از نظرات و برداشت‌های مترجمان و مفسران یاد شده و پیش‌فرض‌ها و استدلال‌های درک معنایی آن‌ها، به مخاطبان ارائه خواهد داد.

با توجه به اهداف پژوهش پیش‌رو، پژوهشگر از ترجمه‌ها و تفاسیر فارسی مهم قبل از قرن دهم هجری قمری همچون ترجمه تفسیر طبری، تفسیر کشف‌الاسرار و عدة‌الابرار، تفسیر روض‌الجنان و روح‌الجنان، تفسیر مواهب‌علیه و لغت‌نامه قرآنی لسان‌التنزیل استفاده می‌نماید.

در این راستا مفاهیم اخلاقی برگزیده این تحقیق (توکل و رضا) و بازه زمانی بررسی آن‌ها به گونه‌ای انتخاب شده‌اند که آشنایی جامع با معانی این مفاهیم اخلاقی و سیر تحول معنایی آن‌ها و همچنین ارتباط نزدیک این دو مفهوم با یکدیگر از دغدغه‌های اصلی پژوهشگر در جهت غنی‌تر شدن این پژوهش نسبت به پژوهش‌های مشابه تلقی می‌گردد. به عنوان نمونه برای مفهوم توکل و مشتقات آن در ترجمه تفسیر طبری (قرن چهارم) معادلاتی از قبیل توکل کردن، تکیه دل کردن، دل نهادن، نگاهبان و پایندان و در تفسیر روض‌الجنان و روح‌الجنان (قرن ششم) معنایی همچون توکل کردن، موکل کردن، برگماریدن، تکفل کردن، اعتماد کردن، وکیل و گواه بیان شده است. این پژوهش در پی آن است که سیر این تحولات و نوع آن‌ها و هم‌چنین مبانی و دلایل تحولات را تبیین نماید. مطمئناً تحلیل این سیر تحول معنایی می‌تواند زمینه‌ساز **اعتلای روش‌های تبلیغ** و تبیین مفاهیم اخلاقی مذکور در عصر حاضر نیز باشد.

دلایل پژوهشگر برای انتخاب ترجمه‌ها و تفاسیر فارسی قبل از قرن دهم به عنوان منابع پژوهش، به این شرح است:

۱. برابری دقیق مفاهیم موردنظر پژوهش به زبان فارسی، در ترجمه‌ها و تفاسیر متقدم محتمل‌تر است زیرا پس از قرن دهم و در عصر صفوی استفاده از واژگان زبان عربی در متون فارسی افزایش قابل توجهی پیدا کرد.

۲. تاکنون از ترجمه‌ها و تفاسیر معتبر، تأثیرگذار و کامل فارسی متقدم با هدف تبیین سیر تحول معنایی مفاهیم اخلاقی کم‌تر بهره‌گرفته شده است و این تفاسیر نسبت به تفاسیر دیگر (تفاسیر عربی و تفاسیر متأخر فارسی) از جهت مفهوم‌شناسی مخصوصاً مفاهیم اخلاقی به ندرت مورد پژوهش قرار گرفته‌اند.

در پژوهش پیش‌رو این نکته را نباید از نظر دور داشت که در قرون متقدم ترجمه‌ها و تفاسیر آمیختگی بسیاری با یکدیگر داشته‌اند و در برخی بخش‌های کتب، این دو با یکدیگر خلط می‌شدند مثلاً در کتب مربوط به قرون چهارم و پنجم کلمه ترجمه را به معنای امروزی به کار نمی‌برده‌اند بلکه بیشتر در معنای شرح، تفسیر، بیان و در برخی موارد تلخیص به کار می‌رفته است.^۱ در تأیید این نظر می‌توان از ترجمه تفسیر طبری شاهد آورد که هرگاه نویسندگان این کتاب، آیات قرآنی را کلمه به

^۱ ر.ک: اشرف صادقی، علی، مقاله «ترجمه تفسیر طبری»، دانشنامه زبان و ادب فارسی، ج ۲، صص ۳۱۹-۳۱۲

کلمه به فارسی برگردانده اند، کلمه ترجمه را به کار نبرده اند و مبحث را با کلمه سوره آغاز می کنند، اما وقتی وارد مباحث تفسیری شده و قصص گوناگون را نقل کرده اند، آن را ترجمه سور نامیده اند و یا در برخی منابع مانند تفسیر مواهب علیه مشاهده می شود گاهی اوقات در خلال ترجمه، مباحث تفسیری نیز ارائه می شود. در واقع مترجمان کهن قرآن، قرآن را ترجمه نکرده اند و بهتر است نام کار آنان را معادل یابی واژگان قرآن بگذاریم، آنان بیشتر کوشیده اند برای هر واژه قرآنی، معادلی واحد پیدا کنند و در فرآیند این معادل یابی، معنای ظاهری کلمه را می جستند و دیگر به تفاسیر عنایت نمی ورزیدند و واژگان کهن فارسی را در غالب نحو عربی به صورت تحت اللفظی به کار می بردند.^۱

۲.۲.۱. اهمیت و ضرورت پژوهش

این طرح پژوهشی می تواند در جهت شناخت بینش معرفتی و رویکردهای ابزاری مترجمان و مفسران متقدم نسبت به مفاهیم اخلاقی قرآن کریم، برای پژوهشگران این عرصه مفید واقع شود. هم چنین ارائه این پژوهش به دلایل زیر حائز اهمیت است:

۱. به دست آوردن معناها و برابرنهادهای رایج مفاهیم اخلاقی توکل و رضا در آثار مترجمان و مفسران متقدم و تحلیل رویکردهای معناساختی آن ها
۲. آشنایی با سیر تحول معنایی مفهوم توکل در ترجمه ها و تفاسیر فارسی متقدم و پژوهش پیرامون مؤلفه ها و دلایل این سیر تحول
۳. آشنایی با سیر تحول معنایی مفهوم رضا در ترجمه ها و تفاسیر فارسی متقدم و پژوهش پیرامون مؤلفه ها و دلایل تحولات معنایی این مفهوم و در نهایت مقایسه تحولات معنایی دو مفهوم توکل و رضا در منابع پژوهش

۳.۲.۱. اهداف پژوهش

- این پژوهش به طور کلی در جستجوی اهداف زیر است:
۱. بررسی مفاهیم اخلاقی توکل و رضا در آراء مترجمان و مفسران فارسی زبان قبل از قرن دهم هجری قمری
 ۲. آشنایی با روند و دلایل تحولات معنایی این دو مفهوم در متون ترجمه ای و تفسیری قرون متقدم

۴.۲.۱. سؤال های پژوهش

۱. در ترجمه ها و تفاسیر فارسی متقدم برای مفاهیم اخلاقی توکل و رضا کدام معناها و برابرنهادهای و بر مبنای چه رویکردها و تحلیل های معنایی انتخاب شده اند؟
۲. سیر تحول معنایی مفهوم اخلاقی توکل در ترجمه ها و تفاسیر فارسی متقدم چگونه بوده و این تحولات معنایی براساس چه مؤلفه ها و دلایلی صورت گرفته است؟

^۱ برگرفته از آذرنوش، آذرتاش، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، مقاله «ترجمه های فارسی قرآن»، ج ۱۵، صص ۹۴-۸۱

۳. سیر تحول معنایی مفهوم اخلاقی رضا در ترجمه ها و تفاسیر فارسی متقدم چگونه بوده و این تحولات معنایی براساس چه مؤلفه ها و دلایلی صورت گرفته است؟

۵.۲.۱. فرضیه های پژوهش

۱. در ترجمه ها و تفاسیر فارسی قبل از قرن دهم برای مفاهیم اخلاقی توکل و رضا معناها و برابرنهادهای متعددی با رویکردهای معنایی مختلف بیان شده است.
۲. معناها و برابرنهادهای ذکر شده برای مفهوم توکل و دلایل انتخاب آن ها، در گذر قرون متقدم تحولات نسبی داشته اند.

۳. با وجود تحول معنایی مفهوم رضا در گذر قرون متقدم، دامنه تحولات معنایی این مفهوم و مؤلفه ها و دلایل آن نسبت به مفهوم توکل محدودتر بوده است.

۶.۲.۱. پیشینه پژوهش

با بررسی و جستجو در منابع مختلف از جمله مقالات، کتب و پایان نامه ها برخی از پژوهش های مرتبط با این پایان نامه به شرح زیر معرفی می گردد:

۱. خرمی اجلالی، زهرا، مقاله "بررسی سیر تحول و ارتباط معانی واژه اثم"، کوثر، زمستان ۱۳۸۶، ش ۲۶

۲. حجازی، سیده شیرین؛ سرشار، مژگان، مقاله "ریشه شناسی واژه ی قرآنی ظلم و بررسی سیر تحول معنایی آن تا عصر نزول قرآن کریم"، صحیفه مبین، پاییز و زمستان ۱۳۹۴، ش ۵۸

۳. ارجمند شبستری، مریم، پایان نامه "بررسی تحول و گسترش معنایی واژه های زبان فارسی با مقایسه ی آن در دوره ی میانه"، دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۸۷

۴. رضوی حق گو، مریم، پایان نامه "سیر تحول معنایی واژه عفو و واژه های متقارب المعنی با آن در ادبیات عصر جاهلی و قرآن کریم"، دانشگاه قم، ۱۳۸۹

۵. اله دادی دستجردی، زهره، پایان نامه "تحول معانی واژگان قرآنی در کتب عرفانی"، دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۹۳

با این وجود تاکنون درباره مفاهیم اخلاقی مورد نظر ما پژوهش چندانی با رویکرد معناشناسی تاریخی در منابع ترجمه ای و تفسیری صورت نگرفته است و موارد فوق تنها می توانند به عنوان نمونه هایی که در برخی روش های تحلیل معنایی با پژوهش حاضر اشتراک دارند، مد نظر نگارنده قرار گیرند؛ اما اهداف و داده ها و مفاهیم پژوهش های مورد اشاره با پژوهش ما تفاوت اساسی دارند.

هم چنین در پژوهش پیش رو نگارنده اهتمام جدی داشته که موضوع پژوهش را در مورد همه آیات مورد نظر و در تمامی منابع منتخب، با دقت و نکته سنجی مورد تحلیل و کنکاش قرار دهد در حالیکه اکثریت پژوهش های مذکور فاقد چنین رویکردی هستند.

۷.۲.۱. جنبه های جدید بودن و نوآوری پژوهش

جنبه های نوآوری این پژوهش را می توان در موارد زیر خلاصه کرد:

۱. این پژوهش با بهره گیری از رویکرد معناشناسی تاریخی، دو مفهوم اخلاقی مذکور را بررسی می کند.

۲. ترجمه ها و تفاسیر فارسی قبل از قرن دهم هجری قمری، کم تر با این رویکرد مورد مطالعه و پژوهش قرار گرفته اند.

۳. با توجه به ارتباط معنایی مفاهیم اخلاقی توکل و رضا، این دو مفهوم به ندرت در کنار یکدیگر مورد تحلیل معنایی - تاریخی قرار گرفته اند.

۸.۲.۱. روش انجام پژوهش و فنون جمع آوری اطلاعات

این پژوهش با بهره گیری از روش تحلیل تاریخی مفاهیم با رویکرد معناشناختی به انجام می رسد و با توجه به مقتضیات موضوع پژوهش و زمینه اصلی آن (رویکرد معناشناسی تاریخی در بررسی ترجمه ها و تفاسیر)، انتخاب این روش می تواند به ما در تحقق اهداف پژوهش یاری رساند. در پژوهش حاضر گردآوری اطلاعات و فیش برداری داده ها با استفاده از منابع کتابخانه ای و رایانه ای صورت می گیرد. ابزارهای این روش شامل ترجمه ها و تفاسیر فارسی متقدم موجود در کتابخانه های متعدد و تألیفات صاحب نظران در مورد این ترجمه ها و تفاسیر و هم چنین نرم افزارهای تخصصی این حوزه است.

۳.۱. مفاهیم پژوهش

از آن جا که پژوهش حاضر به عنوان یک پژوهش میان رشته ای، یکی از مهم ترین ابزارهای تحلیل مفاهیم مورد نظر را معناشناسی تاریخی قرار داده است لذا لازم است در آغاز ارائه مفاهیم پژوهش، به مباحث زبان شناسی تاریخی و انواع تحولات معنایی بپردازیم.

۱.۳.۱. زبان شناسی تاریخی و انواع تحولات زبانی

«زبان شناسی دانشی است که به مطالعه جنبه های گوناگون زبان انسان و تا حدی، به بررسی تأثیر متقابل زبان و سایر جنبه های فرهنگ و رفتار انسان می پردازد. این دانش را می توان صرفاً "علم زبان" تعریف کرد زیرا در این رشته سعی بر آن است که داده هایی درباره بخش معینی از پدیده ها گردآوری گردد، الگوهایی که این پدیده ها بر بنیاد آن ها قرار دارند، مشاهده شود و قانون مندی های مشاهده شده از طریق قواعد صوری بیان گردد».^۱ زبان شناسی نیز مانند سایر رشته های علمی به شاخه های فرعی متعددی قابل تقسیم است. یکی از بزرگترین شاخه های زبان شناسی به طور کلی زبان شناسی توصیفی نامیده می شود همانگونه که از نام این شاخه بر می آید، کار زبان شناس

^۱ آرلاتو، آنتونی، ۱۳۷۳، *زبان شناسی تاریخی*، مدرسی، یحیی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ص ۱۷

توصیف گرا، توصیف زبان های معین است. به طور کلی زبان شناس توصیف گرا باید در بررسی یک زبان، دستگاه آوایی، اجزای گفتار و نحوه قرار گرفتن واژه ها در جمله های آن زبان را مورد توجه قرار دهد. از آن جا که زبان شناس توصیف گرا یک زبان را به آن شکلی که در یک مقطع زمانی معین است بررسی می کند بررسی توصیفی زبان را در اصطلاح، مطالعه هم زمان نیز می نامند. در برابر این نوع مطالعات، بررسی یک زبان در چند مقطع زمانی مختلف مطرح می شود که آن را مطالعه در زمان (زبان شناسی تاریخی) نامیده اند. «در واقع زبان در طول زمان دچار دگرگونی می شود و گفتار یک نسل هیچ گاه دقیقاً مانند پدران یا فرزندان آن ها نیست. البته تفاوت های میان نسل های متوالی ناچیز است و غالباً مورد توجه قرار نمی گیرد. با این حال در یک فاصله زمانی چند صد ساله یا چند هزار ساله، تفاوت های جزئی دارای اثر تراکمی خواهد بود و اغلب یک زبان معین شکل کاملاً تازه ای به خود می گیرد و شباهت آن با شکلی که در یک مرحله تحولی قبل داشته است تنها پس از بررسی های لازم آشکار می گردد. دگرگونی هایی که در طول زمان در زبان ها پدید می آید مواد اولیه لازم را برای مباحث زبان شناسی تاریخی فراهم می آورد. بنابراین می توان زبان شناسی تاریخی را علمی دانست که دگرگونی ها و تحولات پدید آمده در سنت های زبانی را (که ارتباط دهنده صدا و معنی هستند)، مورد بررسی و توصیف قرار می دهد»^۱. این دگرگونی های زبانی انواع گوناگونی دارند: واژه های زبان از لحاظ آوایی (صوتی)، دستوری (نحوی) و همچنین از نظر معنایی در طول زمان دچار تحول و دگرگونی می شوند که در ادامه به تبیین هر کدام از آن ها می پردازیم:

۱.۱.۳.۱. دگرگونی آوایی^۲

«بنا بر سنت و به دلایل قانع کننده مطالعات زبان شناسی تاریخی با مسأله دگرگونی آوایی یا صوتی، و پژوهش های تطبیقی با بازسازی واجی آغاز می گردد. در بررسی واج های یک زبان معین، با تعدادی معدودی واحدهای زبانی سر و کار داریم که تغییرات و اثرات متقابل آن ها را می توان با دقت به نظم درآورد»^۳. دگرگونی آوایی انواع گوناگونی دارد که این جزئیات در مجال پژوهش حاضر نیست.

۲.۱.۳.۱. دگرگونی دستوری^۴

«در هنگام پیدایش دگرگونی در دستگاه دستوری یک زبان، عناصر دستوری جدیدی به وجود می آیند و عناصر قدیمی از میان می روند، یا شیوه تازه ای برای بیان مقولات و روابط دستوری به کار گرفته می شود. روابط دستوری به مفهوم ارتباط های معناداری است که میان هریک از عناصر یک عبارت، بند یا جمله برقرار است. اگر ترتیب واژه ها در جمله یا بندی تغییر داده شود، یا جمله ای جدید (یعنی مجموعه ای از همان واژه ها با یک معنی متفاوت) به دست می آید یا مجموعه ای حاصل

^۱ همان، ص ۱۹

^۲ phonetic change

^۳ آراتو، آنتونی، ۱۳۷۳، زبان شناسی تاریخی، مدرسی، یحیی، ص ۹۷

^۴ syntactic change

می شود که یک جمله ی صحیح نیست و مفهوم و محتوایی ندارد و در هر دو صورت نوعی دگرگونی دستوری رخ داده است.^۱ این نوع از تحولات زبانی نیز دارای مدل های مختلفی است که در مجال پژوهش حاضر نمی گنجد.

۳.۱.۳.۱. دگرگونی (تحول) معنایی^۲

دگرگونی معنایی، بیش از هر یک از جنبه های دگرگونی زبانی که تاکنون مورد بحث قرار گرفته است، با زندگی و فرهنگ یک جامعه زبانی پیوند دارد. این گونه تغییرات از قید مکانیسم هایی که خاص نظام های زبان است، آزادند اما به هیچ وجه از توجیحات زبانی به طور کامل بی نیاز نیستند. تحول معنایی، با تغییرات واژگان یا فهرست واژه ها یعنی متغیرترین یا تغییر پذیرترین بخش زبان، سر و کار دارد. هم چنین مطالعات انجام شده در زمینه تحولات معنایی تاکنون به فرمول بندی های تجریدی یا حتی حدسیات منطقی دانشمندان که در مطالعه دگرگونی واجی، صرفی و نحوی راه یافته، منتهی نشده است.^۳ این گفته که هر واژه، تاریخ خاص خود را دارد در برابر تمام کسانی قرار دارد که به مطالعه دگرگونی معنایی به طور جدی علاقه مندند.

«واقعیت زبان شناختی دیگری را که باید در نظر داشت آن است که در هر مقطع زمانی معین، یک واژه خاص ممکن است بیش از یک معنی داشته باشد. برخی زبان شناسان بر این پدیده نام چند معنایی گذارده اند. در اغلب موارد هم بافت یا موضوع کلی گفتگو، تناسب یکی از معانی واژه را با یک موقعیت خاص مشخص می سازد. حالت دیگری نیز وجود دارد که یک واژه موجود در زبان معنایی تازه پیدا می کند یعنی هرگاه نامی جدید به یک مفهوم و یا مفهومی تازه به یک نام مرتبط گردد، یک تغییر معنایی رخ می دهد و در ارتباط میان دال و مدلول تغییری پدید می آید. تا حدی روشن است که تغییر معنایی نمی تواند به طور ناگهانی در سطح یک جامعه زبانی رخ دهد، بلکه باید به تدریج و از طریق انواع ارتباط های معنایی و پدیده چند معنایی به انجام رسد.»^۴

در ادامه قبل از بررسی انواع تحول و دگرگونی در معنا، لازم است به معرفی معناشناسی تاریخی بپردازیم.

^۱ آرلاتو، آنتونی، ۱۳۷۳، *زبان شناسی تاریخی*، مدرسی، یحیی، صص ۲۰۴-۲۰۳

^۲ semantic change

^۳ آرلاتو، آنتونی، ۱۳۷۳، *زبان شناسی تاریخی*، مدرسی، یحیی، صص ۲۲۳

^۴ همان، صص ۲۲۹-۲۲۴

۲.۳.۱. معناسناسی تاریخی

«مطالعه تاریخی در جایی توصیه می شود که یک فکر، انگاره، اندیشه یا مفهوم در حد فاصل انتقال از زمان «الف» به زمان «ب» دچار تفاوت موقعیتی شده باشد و بدیهی است که نتیجه چنین مطالعه ای آشنایی تفصیلی با این تفاوت موقعیتی خواهد بود»^۱.

هم چنین «رابطه میان لفظ و معنا در یک فرآیند معناسازی شکل می گیرد و به وجود می آید. فرآیندی که ممکن است در خیلی از موارد ناخودآگاه رخ دهد و افراد ندانند چه اتفاقی رخ داده است. لفظ و معنا همیشه یک رابطه تاریخی با یکدیگر دارند و در یک فرآیند و جریان این ارتباط را برقرار می کنند. آنچه که با آن مواجهیم شناور بودن لفظ و معنا در برابر یکدیگر است. به عبارتی گاهی اتفاق می افتد که یک لفظ تا مدتی معین با یک معنا در ارتباط است و پس از مدت زمانی به معنای دیگری انتقال می یابد. دلیل مسأله این است که فرآیند معناسازی دائماً در حال وقوع است و این فرآیند قطع نمی شود. بنابراین این دیدگاه اشتباه است که فکر کنیم ابتدا یک لفظ را در مقابل یک معنا قرار می دهند و از آن لحظه به بعد همه آن لفظ را در مقابل آن معنا به کار می برند. این فرآیند دائماً در حال شدن است و یک فرآیند لغزنده و در حرکت است و اصلاً ثباتی وجود ندارد»^۲.

پس از ذکر مقدمات فوق بیان این نکته ضروری می نماید که «براساس دو رویکرد هم زمانی و در زمانی در زبان شناسی، می توان دو نوع معناسناسی را نیز از یکدیگر متمایز ساخت: معناسناسی هم زمانی و معناسناسی در زمانی»^۳. «در معناسناسی در زمانی تغییرات و تحولات معنایی در طول مقاطع مختلف زمانی مورد مطالعه قرار می گیرد. اما در معناسناسی هم زمانی عامل زمان لحاظ نمی شود و صرفاً به مطالعه تفاوت ها و تمایزهای میان معانی در یک مقطع زمانی مشخص می پردازد»^۴.

«معناسناسی تاریخی یا معناسناسی در زمانی^۵ بخشی از زبان شناسی تاریخی - تطبیقی را تشکیل می دهد و در حقیقت همان مطالعه تغییرات معنی در طول زمان است که بیشتر اصطلاح «فقه اللغه تطبیقی»^۶ به آن اطلاق می گردد. برای دست یافتن به این مهم دو مطالعه هم زمانی معنی با یکدیگر مقایسه می شوند و تغییراتی که در معنی واحد های زبان صورت پذیرفته است، گزارش می شود. لازم به ذکر است اساساً تغییر معنایی در معناسناسی تاریخی هدف اصلی چنین مطالعاتی به حساب می

^۱ پاکتچی، احمد، ۱۳۹۳، روش تحقیق با تکیه بر حوزه علوم قرآن و حدیث، چاپ دوم، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، ص ۷۶

^۲ پاکتچی، احمد، ۱۳۹۲، مجموعه درس گفتارهایی درباره «روش شناسی تاریخ»، تنظیم و ویرایش زارعی، صالح، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، صص ۹۵، ۹۶

^۳ کرمانی، سعید، ۱۳۸۴، «معناسناسی عقل در قرآن کریم»، پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، ص ۹.

^۴ ایزوتسو، توشیهیکو، ۱۳۶۱، خدا و انسان در قرآن، آرام، احمد، تهران، شرکت سهامی انتشار، ص ۳۹.

^۵ historical semantics

^۶ Comparative philology

آید»^۱ و «اصطلاح معناشناسی نیز برای نخستین بار به تحول و تکامل معنی در طول زمان اطلاق گردیده است»^۲. «متأسفانه امروزه مطالعه تغییرات معنا در معناشناسی زبانی کمتر مورد توجه قرار می گیرد»^۳ و همین واقعیت ضرورت انجام پژوهش‌هایی مشابه پژوهش پیش رو را دو چندان می‌کند. اینک به بررسی انواع تحول‌های معنایی در گذر زمان می‌پردازیم.

۳.۳.۱. انواع دگرگونی و تحول در معنا

هرچند این امکان وجود دارد که فهرست بلند و نامحدودی از انواع گوناگون تحولات معنایی که در یک واژه اتفاق می‌افتد، ارائه گردد، اما چنین فهرست‌هایی به آگاهی‌های ما از دگرگونی معنایی نمی‌افزاید و در این قسمت صرفاً به مهم‌ترین آن‌ها از نظر زبان‌شناسان مطرح این حوزه می‌پردازیم. بنابراین در مرحله نخست براساس دیدگاه آنتونی آرلاتو^۴، به ۴ نوع از این تغییرات اشاره می‌شود: این تغییرات که برای به دست دادن یک آگاهی مقدماتی از تحول معنایی کافی به نظر می‌رسد، عبارتند از:

۱. گسترش معنایی ۲. کاهش معنایی ۳. کاربرد مجازی ۴. تغییر مدلول^۵

۱.۳.۳.۱. گسترش معنایی^۶

در معناشناسی تاریخی یکی از فرآیندهای تغییر معنی در طول زمان محسوب می‌شود. «مراد از گسترش یا توسیع و افزایش معنایی، آن است که تعداد چیزهایی که یک واژه بر آن‌ها دلالت دارد، افزایش پیدا کرده باشد. به عبارت دیگر، یک واژه حوزه معنایی خود را گسترش می‌دهد»^۷. «در واقع این امکان وجود دارد که لفظی در گذر از مقطع زمانی «الف» به مقطع زمانی «ب» گسترش معنی بیابد و علاوه بر مفهوم گذشته‌اش به مفهوم تازه‌ای نیز دلالت کند. در این مورد می‌توان واژه «سپر» را در نظر گرفت که امروزه علاوه بر معنی گذشته‌اش که سلاحی دفاعی به هنگام نبرد تلقی می‌شد، در مفهوم بخشی از وسیله نقلیه نظیر اتومبیل و موتورسیکلت نیز به کار می‌رود. فرآیند گسترش معنایی را می‌توان عکس فرآیند کاهش معنایی دانست»^۸.

^۱ صفوی، کوروش، ۱۳۸۴، فرهنگ توصیفی معناشناسی، تهران، فرهنگ معاصر، ص ۹۶

^۲ پالمر، فرانک ر، ۱۳۶۶، نگاهی تازه به معنی‌شناسی، صفوی، کوروش، تهران، نشر مرکز، ص ۳۰

^۳ صفوی، کوروش، ۱۳۸۴، فرهنگ توصیفی معناشناسی، ص ۳۵

^۴ Antoni arlato

^۵ آرلاتو، آنتونی، ۱۳۷۳، زبان‌شناسی تاریخی، مدرسی، یحیی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ص ۲۳۷

^۶ semantic widening

^۷ آرلاتو، آنتونی، ۱۳۷۳، زبان‌شناسی تاریخی، مدرسی، یحیی، ص ۲۳۷

^۸ صفوی، کوروش، ۱۳۸۴، فرهنگ توصیفی معناشناسی، ص ۳۹

۲.۳.۳.۱. کاهش معنایی^۱

همانطور که بیان شد مفهوم کاملاً متضاد گسترش حوزه معنایی یک واژه، کاهش آن است. «مراد از کاهش معنایی یا تخصیص معنایی آن است که تعداد اشیایی که یک واژه بر آن ها دلالت دارد، کاهش یابد یا یک واژه مفهوم تخصصی تری پیدا کند».^۲ «در چنین شرایطی لفظی در گذر از مقطع زمانی «الف» به مقطع زمانی «ب» بخشی از معنی خود را از دست می دهد و در مقطع زمانی «ب» صرفاً به بخشی از معنی اولیه خود دلالت می کند. در این مورد می توان واژه «داور» را در زبان فارسی نمونه آورد که پیشتر معادل «قاضی» بوده است و به تدریج حوزه کاربردش محدود شده و امروزه به فردی اطلاق می گردد که به قضاوت بازی یا مسابقه می پردازد».^۳

۳.۳.۳.۱. گفتار مجازی^۴

یک واژه معمولاً از طریق کاربرد مجازی، معنای جدیدی پیدا می کند. همه با کاربرد زبان استعاره و مجاز در گفتار بیانی یا شعری، مانند اصطلاح «غروب زندگی» به معنای پیری که میان پایان روز و پایان زندگی قیاسی برقرار می کند، آشنا هستند. تقریباً هر واژه ای را می توان در موقعیت معینی به طور مجازی به کار گرفت اما هنگامی که این استعاره کاربرد همگانی پیدا کند، می توان گفت که واژه، معنای جدیدی یافته است. اگر معنای قدیمی همچنان به عنوان معنای اصلی واژه باقی بماند، معنای جدید، مجازی به نظر می آید و در غیر این صورت معنای مجازی خود به معنای اصلی واژه تبدیل می گردد.

«برخی از زبان شناسان ممکن است بر پایه تقسیم بندی مجازهای گفتار در مطالعات سنتی شعرشناسی و معانی بیان، تأثیر کاربردهای مجازی بر تغییرات معنایی را به مقولات گوناگون تقسیم کنند. به این ترتیب می توان مجاز، بدیع و استعاره را از یکدیگر متمایز کرد. در واقع، این تقسیم بندی فرعی از نظر تأثیر آن بر تغییرات معنایی ارزشی ندارد و تنها چند اصطلاح پیچیده فنی را به بحث اضافه می کند. از آن جا که این تقسیم بندی به آگاهی بیشتری در مورد دگرگونی معنایی نمی انجامد، گمان می رود که بتوان با اطمینان، همه این تغییرات را زیر عنوان کاربردهای مجازی زبان قرار داد.

میان دو نوع تحول معنایی که قبلاً ذکر شد (یعنی گسترش و کاهش حوزه معنایی) و کاربرد مجازی زبان، یک تفاوت اساسی وجود دارد. برخی زبان شناسان معتقدند که گسترش و کاهش معنایی روندهای نسبتاً ناآگاهانه ای هستند که حوزه دلالت یک واژه را به شیوه ای بسیار تدریجی گسترش می دهند یا محدود می سازند، اما تحول معنایی ناشی از کاربرد مجازی زبان در مراحل آغازی آن،

^۱ semantic narrowing

^۲ آرلاتو، آنتونی، ۱۳۷۳، *زبان شناسی تاریخی*، مدرسی، یحیی، ص ۲۳۹

^۳ صفوی، کوروش، ۱۳۸۴، *فرهنگ توصیفی معناشناسی*، ص ۳۰

^۴ figurative speech